

III КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК – 930.1 (477) (092)

Людмила Алексашикіна (м. Черкаси)

ВНЕСОК ІСТОРИКА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

У статті аналізується науково-організаційна діяльність видатного українського вченого і громадського діяча Д. І. Яворницького (1855-1940) в галузі історичного краєзнавства. Висвітлено краєзнавчу діяльність вченого на ниві української науки.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, краєзнавство, козацтво, Південна Україна.

У розбудові Української незалежної держави чи не найважливішу роль відіграє формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В їх реалізації суттєвим науково-пізнавальним та виховним чинником виступає історичне краєзнавство – вивчення рідного краю. Високі поняття «батьківщина» і «національна гідність» починаються саме зі знання своєї «малої батьківщини», історії села чи міста і передаються з покоління в покоління. Почуття любові до України, глибока повага до вікових народних традицій – невичерпні джерела духовності, моральності та культури сучасної людини.

Саме ці якості були притаманні видатному українському історичному, археологу, етнографу, археографу, краєзнавцю та громадському

діячу Дмитру Івановичу Яворницькому (1855-1940). Він посідає чільне місце в культурному просторі нашого народу. Учений зібрав величезний фактаж, котрий і сьогодні слугує історикам та краєзнавцям, вперше опубліковані саме ним матеріали з історії козацтва актуальні й нині.

Життя Д. Яворницького було насиченим і багатогранним, і численні ґрунтовні дослідження не охоплюють всю його повноту. Усе ще малодослідженою, зокрема, залишається участь Д. Яворницького в краєзнавчому русі. Праці І. Гапусенка, М. Шубравської, І. Шаповала, М. Ковальського, С. Абросимової, Г. Швидько та роботи таких науковців, як Ю. Мицик, О. Журба, М. Чабан, А. Черненко, А. Ситник, А. Болєбрух, В. Лазебник, Т. Липовська тощо присвя-

чено Д. Яворницькому як збирачеві, охоронцю й примножувачу пам'яток духовної і матеріальної культури, глибокому знавцю і шанувальнику історії рідного краю¹. І Національна спілка краєзнавців України зазначала премію саме його імені².

Дана публікація, звісно, не претендує на вичерпне дослідження ролі Д. Яворницького в краєзнавчому русі, однак ліквідує певні недоробки.

У руслі історичної науки та краєзнавства великим «козацьким материком» протягом 80-90-х років XIX – початку XX ст. була науково-краєзнавча діяльність Д. Яворницького. Золотою сторінкою українського краєзнавства називають його подвижницьке і найвищою мірою комплексне – географічно-топографічне й історико-археологічне, фольклористично-етнографічне – дослідження території і пам'яток запорозького козацтва. У передмові до першого видання своєї славнозвісної «Истории запорожских козаков» він віддав данину вдячності пам'яті своєму батькові, родині, під чий вплив любив запорозьку старовину: «Враження дитинства були настільки міцними, що спонукали автора, вже у зрілому віці, спочатку до піших походів, а згодом до поїздок по запорозьких урочищах; поїздки ці повторювалися рік у рік і врешті стали для нього такими ж необхідними, як необхідні людині їжа, питво й повітря»³. Головний науковий інтерес Д. Яворницького – історія запорозького козацтва – спрямував вченого на комплексне дослідження тих територій, де свого часу розташовувалася Запорозька Січ⁴. Як писав видатний український радянський поет-академік М. Рильський: «Це був учений діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свою силу у віршуванні. Але в центрі уваги була історія Запоріжжя, в яку він був просто закоханий»⁵.

Починаючи з 1883 р., протягом багатьох років Д. Яворницький мандрував теренами передусім Катеринославської, Херсонської, Таврійської та Полтавської губерній, розшукував запорозькі старожитності, здійснював топографічні та археологічні розвідки, записував від місцевих старожилів народні пісні, легенди, прислів'я про козацьку давнину. У приватних колекціях нащадків запорозької старшини, передусім Лівобережжя, а також в

церквах та монастирях Катеринославщини він знаходив пам'ятки козацької старовини та інші раритети.

Особливо активні й плідні дослідження вчений розпочав на Катеринославщині – в самому серці колишнього Запорозжя. У тамтешніх курганах, приватних колекціях та архівах зберігалися залишки старовини, а місцеві жителі переказували легендарне минуле степових лицарів. Зародження наукових інтересів Д. Яворницького розпочалося зі знайомства з представниками місцевої інтелектуальної та соціальної еліти. Ті добре знали рідний край, радили, консультували і навіть помагали вченому грішми, знайомили з місцевими старожилами. Власники маєтків давали Яворницькому змогу проводити краєзнавчі дослідження та археологічні розкопки на своїх землях, досліджувати їхні колекції, користуватися родинними архівами й бібліотеками⁶.

Учений не тільки потужно наближав до себе людей, але й активно залучав їх у коло своїх наукових інтересів. Тісно співпрацював Д. Яворницький у кін. 20-х – на поч. 30-х рр. XX ст. із сільськими вчителями В. Солянником (краєзнавцем, археологом, художником, співробітником Дніпропетровського історичного музею, учасником комплексної наукової експедиції на Дніпрогесі) та краєзнавцем, просвітянином, громадським діячем М. Лояном. Вітаючи Яворницького з 70-річчям, В. Соляник зазначав: «Бажаю Вам мати ще силу для продовження великої роботи, яку Ви дали вже в скарб науки по вивченню нашого краю»⁷. У книзі спогадів «Таромські зошити» М. Лоян згадує про вченого як допитливого історика-краєзнавця: «...Яворницький розшукав та розкопав всі помітні могили на Катеринославщині та за її межами... Оскільки професор викопував золото та різні коштовні речі, його вважали дуже багатою людиною, але всі його скарби висіли на стінах та лежали в шафах його дітища, його гордості – історичного музею. «Все, що зробив народ, не повинно лежати в землі. Старовину необхідно вивчати й зберігати для людей – казав професор»⁸.

Значення праці дослідника яскраво визначив селянин із Катеринославщини А. Вержбицький: «Знаючи трошки Вас, а більше ту енергію, з якою Ви одшукуєте та збираєте шматочки нашої старовини, хочеться допомогти Вам...». Майже в кожній волості, в

історичних селах на теренах колишніх запорозьких вольностей були у Д. Яворницького помічники, завдяки яким вдалося за короткий час зібрати багато унікальних пам'яток. Ще влітку 1884 р. Д. Яворницький звернувся через газету «Днепр» до населення Катеринославщини з проханням надсилати йому всі матеріали, що стосуються історії козацтва. Береславський землевласник І. Блажков надав ученому детальний опис своєї місцевості, а легенду, яку він розповів історикові стосовно походження прізвища запорозьця Шила, Д. Яворницький використав у «Истории запорожских козаков». Службовець О. Васильєв, який допомагав йому в топографічних дослідках, свою допомогу пояснював потребою реалізувати себе в науковій галузі, прагненням «пока жив, хотя крупинку внесеть в общее сведение какой бы то ни было науки, чтобы умирая, сознать и почувствовать – не даром жил, не даром землю бременил»^{9,10}.

Знаковим для Д. Яворницького виявилось знайомство з «Колумбом» Придніпров'я, підприємцем, меценатом, краєзнавцем і колекціонером О. М. Полям (1832-1890), приватний музей якого Д. Яворницький вважав одним із найкращих в Україні й пам'ятки якого він використовував у своїх дослідженнях^{11,12}.

Найближчим же головній справі життя Д. Яворницького став сільський учитель із Катеринославщини Я. П. Новицький (1847-1925). Цей «Колумб Запорозької Січі» був дійсним членом Південно-Західного (Київського) відділу Російського географічного товариства та Харківського історико-філологічного товариства¹³. Великий знавець місцевого краю, Я. Новицький прислужився Д. Яворницькому в історико-географічному вивченні регіону. Ще більше зміцніла їхня дружба і творча співпраця, коли Яворницький 1905 р. остаточно переїхав до Катеринослава, де обіймав посаду директора музею ім. О. М. Поля. Я. Новицький особливо посприяв у формуванні музейного зібрання пам'ятками запорозької старовини. Крім того, вони співпрацювали в Катеринославській губернській архівній комісії, що була місцевим історичним товариством, й активно друкувалися в її «Летописи»¹⁴.

Перш ніж взятися за висвітлення історичної долі запорозького козацтва, Д. Яворницький, за його ж словами, «много раз объезжал места бывших Сичей, много раз

плавал по Днепру, спускался через пороги, осматривал острова, балки, леса, шляхи; вместе с этим посещал кладбища, изучал церковные древности, записывал козацкие песни, народные предания, вскрывал погребальные курганы и обозревал все, более или менее значительные частные и общественные собрания запорожских древностей»¹⁵. Це висловлювання пояснює прихильність молодого вченого до твердження одного з патріархів української історіографії М. Костомарова, що історію слід вивчати не тільки за друкованими джерелами, а й за народними переказами, піснями, етнографічними пам'ятками¹⁶.

Ще студентом історико-філологічного факультету Харківського університету Д. Яворницький утвердив своє життєве покликання – присвятити творчі зусилля рідному краю. Вивчивши всі наявні друковані та писемні джерела і зіставивши їх із першими польовими матеріалами, добутими ним під час експедиційних виїздів на місця Запорозької Січі в 1881-1882 роках, дослідник зрозумів, якими мізерними були тогочасні знання історії земель українського козацтва на тлі величчя світу, що відкрився йому в знайдених пам'ятках історії та народної творчості¹⁷. Тоді ж особливо підтримував і високо поцінював збирацьку діяльність Д. Яворницького відомий історик Д. Дорошенко. Він підкреслював, що «вага і значення праці Яворницького не в цих загальних курсах і статтях, а в зібранні величезного топографічного й етнографічного та археологічного матеріалу, що мусить служити підставою для студій майбутнього історика Запорозжя. Зібрання й упорядкування цього матеріалу – то найбільша заслуга Яворницького в історіографії Запорозжя»¹⁸.

Працюючи в різних навчальних закладах Петербургу, Д. Яворницький переважно більшість свого часу віддає осмисленню та оформленню знайдених під час запорозьких мандрівок та експедицій матеріалів. Виходять друком його яскраві краєзнавчі праці. «Количество и порядок Запорозжских сечей с топографическим очерком Запорозжя» (1884), приміром, вміщувала географічний опис території Запорозжя від скіфських до козацьких часів. А ще вийшли «Поїздка на Запорозжя» (1884); «Переправа через дніпровські пороги (Із «Поїздки по запорозьких урочищах»)» (1885); «Звіт про поїздку на Запорозжя» (1886); «Архівні матеріали для

історії Запорозжя» (1886); «Остров Хортица на річці Дніпр» (1886); «Запорозжє в остатках старини и преданиях народа: с 55-ю рисунками и 7-ю планами» (1888)^{19,20}. Ця праця містить відомості історико-топографічного і краєзнавчого характеру – інформацію про виникнення та історію міст і сіл, різномовний топонімікон Південної України, систему регіональних топонімів, дослідження етимології топонімів, гідронімів, мікротопонімів і макроойконімів, дослідження біоісторіографічного характеру (про місцевих дослідників краю)²¹.

Або – «Переправа через Дніпровські пороги. Опис шляху по Дніпру від Катеринослава до Олександрівська» (1888); «Про домашнє життя запорозжців» (1889); «Із поїздок по колишніх запорозьких володіннях (Етнографічний нарис)» (1889); «Вольности запорозьких козаков: історико-топографічний очерк по історії запорозьких козаков» (1890)²². Остання праця стала результатом постійних подорожей Запорозжжям і містила детальну топографію краю. Було докладно описано кордони та їхні зміни в різні історичні часи існування вольностей Війська Запорозького Низового, клімат, рельєф, погоду, рослинний і тваринний світ, природні багатства краю, ліси, річки, їхні притоки, острови, переправи, пороги, шляхи, балки, байраки, броди, гирла рік, лиманів, заняття мешканців тощо. До цієї праці автор приклав дві карти досліджуваної території (1772 і 1779 років), а також план Катеринослава 1786 року²³.

«Історія села Фаліївки-Садової Херсонської губернії та повіту» (1892) містить значну інформацію з краєзнавства, археології, історичної географії, генеалогії, геральдики²⁴; «По следам запорозжцев» (1898) надає інформацію народознавчого характеру²⁵. Після чергової поїздки на вольності запорозькі Д. Яворницький в одному з листів писав своєму другу Я. Новицькому: «Матеріалу набрав громадное количество, топографію юго-западного Запорозжя вижу, как на ладони. Много везу с собой и запорозьких вещей»²⁶.

Звинувачений у «пропаганді сепаратизму» 1892 року Д. Яворницький змушений покинути рідні краї. Його активна наукова і публіцистична діяльність перешкоджає імперській політиці. Щоб «перекрити» дослідникові запорозькі джерела, царські

владі відряджають його в Середню Азію. Однак й там він не зраджує своєму професійному покликанию – досліджує територію Закаспійського й Туркестанського країв. Заглиблюючись у світ традиційної народної культури казахів, калмиків, узбеків, учений продовжує традицію українських (Т. Шевченко, П. Чубинський), польських та російських засланців. Свої спостереження та результати розвідок він виклав у «Путеводителе по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» (1893)²⁷. Д. Яворницький публікує у місцевій пресі статті, присвячені заснуванню Ташкента, знайомить жителів із колекцією старожитностей Акрама Аскарова, віднайдену автобіографією Тамерлана, рукописом Саттар-хана про історію Середньої Азії, розповідає про старі мечеті Самарканда. Особливу цінність мають його історико-етнографічні нотатки «По Средней Азии. Характеристики і наближення» та «Вплив Сходу на давньоруське життя»²⁸.

Отже, основна дослідницька проблематика Д. Яворницького належала до категорії регіональних досліджень. Це неминуче «виводило» вченого на студіювання історії місцевості, де існувало й діяло запорозьке козацтво. За визначенням І. Колесник, його дослідження набували краєзнавчого відтінку. Вивчалися питання історичного й географічного краєзнавства, місцевої генеалогії, сфрагістики, геральдики, охорони пам'яток історії та культури краю тощо. Праці історика, крім усього іншого, можна розглядати і як комплексні дослідження краєзнавчого характеру. У творчому доробку дослідника є книга та чимало статей, спеціально присвячених місцевій історії та окремим діячам Придніпров'я²⁹.

Переїхавши у травні 1893 р. з Ташкента до Самарканда, Д. Яворницький порушує в пресі питання про відкриття там історичного музею і бере активну участь у його створенні.

За плідну працю на ниві сходознавства й видання «Путеводителя по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» Д. Яворницький був нагороджений орденом Станіслава III ступеня та Бухарською золотою зіркою III ступеня. Йому присвоюють чин колезького асесора^{30,31}.

Відірваний від рідного краю, Д. Яворницький все ж інтенсивно опрацьовує накопичених ним іще до заслання величезний запас

археологічних, топографічних, етнографічних, історико-архівних матеріалів. З'являються друком три томи «Истории запорозьких козаков» (Т.І.-1892, Т.ІІ.-1895, Т.ІІІ.-1897)^{32,33,34} – ґрунтовне монографічне дослідження історико-краєзнавчого характеру. Про те, що вчений виступив тут головно як краєзнавець, свідчать його слова з «Передмови до першого видання»: «Головним джерелом при зображенні долі Запорозжя, крім, друкованих джерел, південно-руських літописів, польських хронік та різних мемуарів, для автора служили писані документи, розкиданні в багатьох місцях Росії по державних архівах та приватних сховищах (в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові, Москві, Петербурзі, Архангельську, Соловецькому монастирі), котрі так чи інакше стосуються життя і воєнних подвигів запорозьких козаків. Та, крім архівних матеріалів, в основу «Истории» лягло і багатолітнє вивчення автором топографії запорозького краю: вивченню топографії краю автор завжди надавав величезного значення...»³⁵.

Значних зусиль доклав Д. Яворницький, щоб увіковічити пам'ять про видатних історичних осіб. Купивши в с. Капулівці землю, де поховано кошового Івана Сірка, він заснував там невеликий музей. За його ініціативою в с. Кодаках було встановлено пам'ятник гетьману Богданові Хмельницькому; зусиллями Яворницького було увічнено пам'ять про князя Святослава Ігоревича – відлито металеву дошку і встановлено її біля Ненаситецького порога³⁶.

Після вимушеного перебування в Середній Азії Д. Яворницький працював ще й у Варшаві, Москві, але прагнув повернутися на батьківщину. У своїх листах до друзів він писав: «Якби мене Господь виніс куди-небудь у Запорозжя, у хуторець біля Дніпрових порогів, то я був би найщасливішим у світі чоловіком», «якби можна було приліпитися чим-небудь, чи там писарем, чи там членом яким там у городі Катеринославі, – умер би і не пішов би геть з нього».

Мрія Яворницького здійснилася 1902 р. – він стає директором Катеринославського історико-археологічного музею, а пізніше членом Катеринославської вченої архівної комісії, Катеринославського наукового товариства та інших поважних наукових товариств. Музей, що його в Катеринославі заснував Д. Яворницький, зібравши у велику

колекцію південноукраїнської старовини дарунки відомого мецената, археолога-аматора, краєзнавця О. Поля, став для вченого «духовною гаванню» всього подальшого життя, центром козакознавства. Згодом музей був названий його іменем. Найкращою оцінкою Д. Яворницького як популяризатора знань про рідний край є занотовані слова селян Таврійської губернії, котрі відвідали музей в 1913 р.: «Ваша виразна мова ласкаво лунала в тому будинку і, відкриваючи нам очі на любу старовину, твердим ґрунтом залягла у нашу пам'ять і роїла багато думок»³⁷.

Після приходу на посаду директора історико-археологічного музею Д. Яворницького краєзнавчі пошуки в Придніпров'ї набули системнішого характеру. Справу О. Поля з великим розмахом продовжив учений. На основі зібраної Катеринославським науковим товариством колекції геологічних, археологічних пам'яток та зібрання Д. Яворницького у 1902 р. створюється крайовий історико-археологічний музей. Д. Яворницький, який з 1905 р. поселяється у Катеринославі, домігся згоди Московського археологічного товариства, щоби зібрані на місцеві кошти пам'ятки не передавати до Ермітажу, а залишати в музеї.

У новому, спеціально спроектованому приміщенні (1905 р.) були археологічний, нумізматичний, природно-історичний відділи та планувався етнографічний. XIII археологічний з'їзд, що відбувся у Катеринославі з ініціативи Д. Яворницького (1905 р.), стимулював розвиток музею та збільшення його фондів³⁸. Основна робота лягла на плечі Яворницького – він був і екскурсоводом, і технічним та науковим працівником, і директором. В 1910 р. побував за власний рахунок в Єгипті, Палестині, Єрусалимі, Каїрі, Гелуані та інших містах. Ознайомившись з тамтешніми визначними пам'ятками, він вибрав за зразок для другого корпусу музею Каїрський музей. А експонати вчений планував розмістити так, як це зроблено в Стокгольмському музеї³⁹. Своєю повсякчасною кропіткою працею, розумом і кмітливостю, вмилім підходом до людей різних характерів і станів Д. Яворницький досяг того, що музей за своєю впорядкованістю, кількістю та різноманітністю експонатів став одним із найкращих краєзнавчих музеїв країни⁴⁰.

У листі до відомого музейного діяча, фундатора і директора Херсонського краєзнавчого

музею В. Гошкевича Д. Яворницький писав: «Музей – це минуле, його історія, це душа, це – серце наших предків, а для нас – просторий храм, куди ми повинні входити з благоговінням, а виходити з глибокою повагою і палкою любов'ю до всього того, чим жили наші батьки, діди і прадіди й чому повинні наслідувати і навчатися усі ми і майбутні за нами покоління, поки стоїть земля і світить сонце»⁴¹. В листах краєзнавців і музейних діячів Д. Яворницький постає як неперевершений екскурсовод, поясненнями котрого зачаровувалися. Особливою популярністю користувалися комплексні екскурсії Яворницького – вони поєднували в собі музей з екскурсіями на дніпрові пороги. Багатьох приваблювала подорож із Д. Яворницьким, його захоплюючи розповіді-екскурсії⁴².

З обранням Д. Яворницького на посаду директора музею його вплив на актуалізацію досліджень місцевої історії особливо посилювався. Вчений прислужився активізації краєзнавчого руху в Україні, передусім у Придніпров'ї, завдяки численним творам, лекціям, археологічним та фольклорно-етнографічним дослідженням («експедиціям») в краї⁴³. 1900 року він видав альбом «З української старовини»⁴⁴. Музей Яворницького став центром музеєзнавства, пам'ятко-охоронної діяльності, краєзнавчих досліджень, камеральної та едиційної археографії, археології, етнографії, фольклористики, спеціальних історичних дисциплін^{45,46}.

5 жовтня 1901 р. у вступній лекції студентам Московського університету Д. Яворницький відзначив ряд праць істориків про Україну і підкреслив: «Ми усе ж надто бідні спеціальними працями з історії Малої Росії, а разом із тим і з історії малоросійського козацтва». Тому в Катеринославі вчений щороку здійснював нові й нові експедиції місцями запорозького краю та в ближні і дальні губернії – адже історичні діяння козаків сягали навіть дуже далеких від Придніпров'я куточків України⁴⁷.

Лекції, які читав Д. Яворницький майже протягом 60-ти років, здобули велику популярність і привернули численну аудиторію слухачів. Вони мали змогу увявити «в усіх дрібницях» життя запорозького козацтва. Цьому сприяли глибокі (до тонкощів) знання предмету дослідження, феноменальна пам'ять, музична і акторська обдарованість,

вміння відтворити яскраві образи минулого, соковита мова⁴⁸. Працюючи в університеті, вчений завжди залучав студентство до роботи, прищеплював молодому поколінню любов до історії свого народу, до історії рідного краю⁴⁹.

Міська дума Катеринослава у вересні 1904 р. створила особливу комісію задля комплексного впорядкування топонімів Катеринослава. На засіданні комісії кандидатуру Д. Яворницького було запропоновано до її складу для проведення конкурсу з перейменування назв вулиць, провулків та площ. Сам список із новими назвами вулиць складав Д. Яворницький і 1906 р. запропонував на розгляд комісії⁵⁰.

«Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг.» Д. Яворницький видав у 1905 р., справедливо вважаючи, що це «в своем роде единственный и потому незаменимый матерьял для историка и топографа... бывшего Запорожского края». Картографічним джерелам України вчений присвятив свою доповідь на секції історичної географії та етнографії XIII Археологічного з'їзду, що проходив у Катеринославі. Проведення такого з'їзду і послугувало значним стимулом для розвитку етнографічних і краєзнавчих розвідок на Україні. А вивчення археологічних пам'яток було одним із важливих напрямків історичного краєзнавства⁵¹.

Особисто побувавши на місцях усіх Січей, Д. Яворницький виконав історико-географічний опис усієї території Запорозької Січі, дав ґрунтовну характеристику залишків її столиць – восьми Січей. Він ретельно зафіксував їх так, який вони мали вигляд через понад сторіччя після скасування запорозької вольниці царським урядом у 1775 р. Цінним джерелом для історії української музеєології стала його праця «Каталог Екатеринославского областного музея им. О. М. Поля» (1910).

В Українській державі в травні 1918 р. було введено діловодство українською мовою. На великих залізничних станціях створювалися курси з вивчення української мови для залізничників. У червні 1918 р. Д. Яворницький отримав листа від Головної ради Української залізничної спілки Запорізької залізниці з проханням посприяти заміні російських назв станцій українськими з урахуванням історичних подій краю⁵².

В умовах більшовицької влади в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Д. Яворницький

продовжував науково-краєзнавчу роботу. Однак надто скоро з'ясувалося: царська деспотія була «вольницею» порівняно з «найдемократичнішим у світі суспільством», оскільки в ньому стало неможливим будь-яке об'єктивне дослідження. Особливо джерел «українського буржуазного націоналізму», якими, як вважалося, переповнена історія запорозького козацтва. Становлення історичної науки взагалі та історичного краєзнавства як її складової частини відбувалося в умовах гострої ідеологічної боротьби⁵³.

У той час для створення і підтримки наукових контактів створювалися дослідницькі кафедри у вищих навчальних закладах різних регіонів України. Науково-дослідна кафедра українознавства у Катеринославі була створена однією з перших в Україні – у 1921 р. й одразу стала «дітищем» Д. Яворницького. Пріоритетами її діяльності були визначені підготовка наукових співробітників, проблеми українознавства в регіональному масштабі, краєзнавство. А ще питання місцевої історії, України, світу, етнографії, археології. План роботи 1-ї секції кафедри містив положення про «Вивчення й описання пам'ятників матеріальної культури краю, особливо пам'ятників Запоріжжя»⁵⁴.

Тематика історичних досліджень кафедри формувалася Д. Яворницьким. У перші роки він підготував до друку «Курс історії місцевого краю» (від найдавніших часів до кінця XV ст.) та працював над архівними документами з історії XVIII ст., на підставі яких розробляв тему «Колонізування колишніх північних окраїн вольностей запорозького козацтва». Одночасно з цим вчений також читав курс лекцій «Джерела до історії запорозьких козаків». Свій багатий досвід Д. Яворницький виклав у доповіді «Як збирали та як потрібно збирати етнографічний матеріал по селах України», прочитаній у ВУАН. Тож козацька й краєзнавча тематики були провідними темами досліджень на кафедрі і – без будь-якого утиску – науковими студіями провідних працівників. Д. Яворницький дійсно багато зробив, щоб краєзнавство зайняло належне місце у навчально-виховному процесі Інституту народної освіти^{55,56}.

1924 року Одеська комісія з краєзнавства при Українській академії наук обрала Д. Яворницького дійсним членом археологічної секції. Тоді ж вчений був обраний членом-кореспондентом Академії наук⁵⁷.

У травні 1925 р. в Харкові відбулася Перша всеукраїнська краєзнавча конференція. На цьому представницькому зібранні з ініціативи Д. Багалія, Д. Яворницького, В. Пилипенка, М. Шарлеманя, М. Яворського, О. Янати, М. Криворотченка й інших шанованих діячів української науки й культури було утворено Український комітет краєзнавства (УКК) – першу централізовану державну інституцію, що об'єднала творчий потенціал чисельного загалу дослідників і літописців рідного краю.

Протягом 1927-1932 рр. Д. Яворницький очолював комплексну науково-дослідну експедицію під час спорудження Дніпрогесу. Вчений був не просто номінальним керівником експедиції, а й сам брав у ній безпосередню участь. Він вказував місця, які слід сфотографувати, розкопував могили, робив етнографічне обстеження сіл, жив у польових умовах⁵⁸. Експедиція вивчала узбережжя Дніпра, проводила розкопки на островах та в інших місцях, що підлягали затопленню.

Учений надавав величезного значення роботі Дніпровської експедиції з розшуків і врятування від затоплення цінних для науки та історичної пам'яті скарбів запорозького козацтва, Київської Русі, античного світу і найдавніших періодів історії людства. До музею надійшло близько 40 тис. пам'яток. Загострюючи питання про збільшення асигнувань на розкопки, Д. Яворницький писав у своєму поданні до уряду: «Тільки тоді будуть вийняті з глибини води та з надрів землі великі наукові скарби, занадто коштовні не тільки для нашої рідної науки, а й для науки всього світу»⁵⁹. Унікальною географічною працею вченого можна вважати детальний опис порогів Дніпра, що їх поглинули води внаслідок будівництва греблі, – «Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом» (1928)^{60,61}.

Саме з цієї експедиції почав діяти і діє досі закон про обов'язкове науково-археологічне вивчення території, на якій планується велике будівництво або ж меліоративні роботи. Ініціатором виступив Д. Яворницький і домігся від уряду УРСР його ухвалення, бо йшлося передовсім про Південь України, куди входили і землі Запорозької Січі. Відомства відтоді не мають права розпочинати будівельні або меліоративні роботи, доки не буде археологічно вивчена місцевість⁶².

Продовжуючи археографічні традиції,

1929 р. Д. Яворницький надрукував свою останню збірку документів «До історії Степової України»⁶³. Цей труд, опрацьований ученим в архіві казенної палати Катеринослава, змальовує історичні події краю від першої чверті XVIII до початку XIX ст. У ньому зосереджена інформація про заснування причорноморських міст і сіл у колишніх козацьких вольностях та будівництво церков у слободах. Саме історико-краєзнавчий нарис «Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом» (1928) і збірник документів «До історії Степової України» Д. Яворницького складають науковий доробок кафедри⁶⁴.

У 1920-х роках при науково-дослідній кафедрі українознавства, яку очолював Д. Яворницький, була аспірантура. Одними із перших його аспірантів були П. Матвієвський, П. Козар, А. Новак, І. Степанів, Т. Гавриленко. Вони досліджували історію, краєзнавство, археологію, етнографію і фольклор⁶⁵.

В останні роки життя Д. Яворницький збирав і впорядковував багатющий фольклорний, етнографічний і лексичний народознавчий матеріал. Одночасно з роботою в археологічній експедиції та дослідженнями на кафедрі українознавства вчений активно працював як краєзнавець. Він написав «Історію міста Катеринослава»⁶⁶(1937) – своєрідну енциклопедію одного з найбільших міст України. Вона носить виразний історико-краєзнавчий характер і містить доволі великий обсяг інформації стосовно заснування й історії Катеринослава. Видав «Історію села Фаліївки-Садової Херсонської губернії та повіту»; розкопував кургани («Близнюки», «Висока могила», «Спаська могила»); уклав археологічну карту краю після зруйнування Запорозької Січі за архівними матеріалами; підготував нарис історії Півдня України до кін. XIX ст.⁶⁷.

Таким чином, Дмитро Іванович Яворницький як неперевершений збирач і колекціонер запорозьких старожитностей і історичних пам'яток був справді одним із перших в Україні істориків-краєзнавців, організатором музейної справи, теоретиком-музеєзнавцем, етнографом, археологом. Його основна дослідницька проблематика належала до категорії регіональних досліджень, що неминуче «виводило» вченого на студіювання історії тієї місцевості, де існувало й діяло запорозьке козацтво. За визначенням І. Колесника, його дослідження набували краєзнавчого відтінку. У полі зору Д. Яворницького були питання історичного й географічного краєзнавства, місцевої генеалогії, сфрагістики, геральдики, охорони пам'яток історії та культури в краї та інші. Праці історика, крім усього іншого, можна впевнено розглядати і як комплексні дослідження краєзнавчого характеру.

У творчому доробку дослідника є книга та велика кількість статей, спеціально присвячених окремим аспектам місцевої історії там діячам Придніпров'я. Монографії, альбоми, науково-популярні видання, розвідки і статті Яворницького започаткували жанр так званої краєзнавчої або, як нині її називають, туристської літератури. Це суттєво поглиблює популяризацію рідної історії серед широких верств населення.

Поєднуючи працю посадовця зі збиранням національної старовини, охороною, зберіганням та вивченням пам'яток вітчизняної культури, Д. Яворницький пристрасно і послідовно відстоював своє кредо: збирання «предметов старини обогащает нашу науку, историю бесценными материалами, связывает нас непосредственно с нашими отдаленными предками, научает нас жизненному опыту, преподает нам уроки будущего».

Джерела та література

1. «Працой на користь свого народу...». До 150-річчя Дмитра Яворницького: Бібліограф. покажчик / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОНУБ, 2005. – С. (Сер.: Дослідники рідного краю). – С.10.
2. Швидько Г. Д. І. Яворницький і дослідження історії України в Катеринославіському ІНО / З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ: „Дніпро“, 1995. – С.33-36.
3. Роль наукових товариств, організацій, музеїв / Дем'янчук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: «Просвіта», 2006. – С. 96.
4. Абросимова С. Д. І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: Історичні про-

цеси, події, постаті. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. № 5. – С.22.

5. Буряк В. Михайло Карасьов і Дмитро Яворницький / Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Ред.: С. А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2005. – № 5(43). – С.45.
6. Абросимова С. Вказ. праця. – С.22-23, 26.
7. Луніна В. В. С. Соляник – краєзнавець, археолог і художник з кола академіка Д. І. Яворницького / Вінницький державний педагогічний університет: Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. № 8. – С.239-240.
8. Шевцова З. Життя для людей // Берегиня. – 2007. – № 3. – С.83-85.
9. Абросимова С. Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття / Наддніпрянська Україна: Історичні процеси події, постаті. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ. – 2003. – Вип. № 2. – С.112.
10. Абросимова С. Д. Академік Д. І. Яворницький і розвиток музейної справи в Україні (З нагоди 150-річчя Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького) // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С.100.
11. Абросимова С. Д. І. Яворницький в соціальному контексті... – С.24
12. Кочергін О. Д. І. Яворницький і О. М. Поль: долі, пов'язані з історією Подніпров'я / Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Ред.: С. А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2005. – N 5(43). – С.32
13. Роль наукових товариств... – С.97
14. Абросимова С. Д. І. Яворницький в соціальному контексті... – С.23
15. Абросимова С. Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого... – С.112
16. Абросимова С. Академік Д. І. Яворницький... – С.99
17. Роль наукових товариств... – С.98
18. Абросимова С. Академік Д. І. Яворницький... – С.100
19. Яворницький Д. І. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу / Упоряд. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко; За заг. ред. Н. І. Капустіної. – 3-те вид., випр. і доп. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч.І. – 312 с.
20. Яворницький Д. І. Назв. праця. – Ч.ІІ. – 496 с.
21. Перша монографія Д. Яворницького / Яворницький Д. І. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко; За заг. ред. Н. І. Капустіної. – 3-те вид., випр. і доп. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч.І. – С.15
22. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ: «Січ», 2002. – 359 с.
23. Мороз С. Співець козацького краю (передмова) / Д. Яворницький Вольності запорозьких козаків – Дніпропетровськ: «Січ», 2002. – С.5-11.
24. Абросимова С. Книга Д. І. Яворницького „Історія села Фаліївки-Садової“ / Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). – Дніпропетровськ, 1991. – С.46-49.
25. Роль наукових товариств... – С.98.
26. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: «Наукова думка», 1972. – С.19.
27. Роль наукових товариств... – С.99.
28. Кіржаєв С., Ульяновський В. Східні зорі академіка Д. І. Яворницького // Всесвіт. – 1992. – №3-4. – С.169.
29. Абросимова С. Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого... – С.113-114.
30. Кіржаєв С., Ульяновський В. Вказ. праця. – С.170.
31. Шубравська М. М. Вказ. праця. – С.57.
32. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків У 3 т. –Т.1. – Львів: „Світ“, 1990. – 237 с.
33. Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т.2. – Львів: „Світ“, 1991. – 392 с.
34. Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т.3. – Львів: „Світ“, 1992. – 456 с.
35. Роль наукових товариств... – С.100.
36. Лавров Ф. Д. І. Яворницький – збирач і охоронець пам'яток рідної культури // Пам'ятники України. – 1971. – № 4. – С.41.
37. Роль наукових товариств... – С.100-101.
38. Там само. – С.118.
39. Шубравська М. М. Вказ. праця. – С.118-119.

40. Там само. – С.132.
41. *Абросимова С.* Дмитро Іванович Яворницький: образ ученого в контексті минулого і сучасного / Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Ред.: С. А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2005. — № 5 (43). — С.3-11.
42. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького (Від упорядників) Вип.3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін. За заг. ред. Н. І. Капустіної — Д., 2005. — С.3-8.
43. *Абросимова С. Д.* І. Яворницький: творча спадщина вченого... — С.114.
44. *Яворницький Д. І.* Из української старовини. — Київ: «Мистецтво», 2001. — 176с.
45. *Абросимова С.* Академік Д. І. Яворницький... — С.103.
46. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького... — С.3-8.
47. Роль наукових товариств... — С.101.
48. *Абросимова С.* Дмитро Іванович Яворницький: образ ученого... — С.49-56.
49. *Ф.Лавров.* Вказ. праця. — С.41.
50. *Кавун М.* Дмитро Яворницький у вирі мультикультурного Катеринослава: топонімічний проект 1906 р. як персонально-світоглядна та культурно-символічна презентація / Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2007. — Вип. 5. — С.86-90.
51. *Журба А. Д.* І. Яворницький — етнограф / Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). — Дніпропетровськ, 1991. — С.44-46.
52. *Цимлякова Т.* До біографії Д. І. Яворницького / Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Ред.: С. А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2005. — N 5(43). — С.37-41.
53. Роль наукових товариств... — С.101-102.
54. Там само. — С.172.
55. *Журба А.* Вказ. праця. — С.44-46.
56. Роль наукових товариств... — С.172.
57. *Цимлякова Т.* Вказ. праця. — С.37-41.
58. *Шубравська М. М.* Вказ. праця. — С.132-133.
59. Роль наукових товариств... — С.172-173.
60. *Яворницький Д. І.* Дніпрові пороги. — Дніпропетровськ: «Промінь», 1989. — 142 с.
61. *Абросимова С.* Академік Д. І. Яворницький... — С.103.
62. Роль наукових товариств... — С.173.
63. *Яворницький Д. І.* До історії степової України. — Дніпропетровськ: «Січ», 2004. — 444 с.
64. *С.Абросимова* Академік Д. І. Яворницький... — С.103.
65. Там само. — С.103.
66. *Яворницький Д. І.* История города Екатеринослава. — Днепропетровск: «Промінь», 1989. — 197 с.
67. Роль наукових товариств... — С.172

Людмила Алексашкина

Вклад историка Д. И. Яворницкого в исследование и сохранение памятников казаческой эпохи

В статье анализируется научно-организационная деятельность выдающегося украинского учёного и общественного деятеля Д. И. Яворницкого (1855-1940) в области исторического краеведения. Освещается краеведческая деятельность учёного на поприще украинской науки.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, краеведение, казачество, Южная Украина.

Lyudmila Aleksashkina

The contribution of the historian D. Yavornytsky in research and preservation of monuments of the Cossack era

The article analyzes the scientific and organizational activities of prominent Ukrainian scientist

and public figure D. Yavornytsky (1855-1940) in historical study. Regional study deals with the activities of the scientist in the field of Ukrainian science.

Keywords: D. I. Yavornytsky, study of local lore, Cossacks, South Ukraine.

